

עריכת-דין חברתית כחסד:

המקרה של סיוע משפטי לדרי-רחוב בפרויקט
"מישהו לרוץ איתו"

דנה פריבך-חפץ

מאמר זה מבקש לעמוד על האפשרויות הגלומות בעריכת-דין חברתית, מבחינת יחסי הגומלין בין עורכי-הדין החברתיים לבין האוכלוסיות שלמענן הם פועלים, ובעיקר מבחינת משמעויותיה של האינטראקציה הבינאישית בין המשפטן ללקוחו. זאת, תוך תיעוד ובחינה של פעילות הקליניקה למשפט ורווחה באוניברסיטת תל-אביב בפרויקט ייחודי של סיוע לדרי-רחוב צעירים, שניתן בין השנים 2003-2009 במרכז-יום של עמותת "עלם". המאמר מציג את הפרויקט ובוחן אותו מן הפרספקטיבה הפילוסופית של המושג "חסד חילוני", אשר פותח על-ידי המחברת במקום אחר.

למאמר ארבעה חלקים. בחלק הראשון מתוארים הפרויקט, מאפייני הלקוחות ואופי העבודה. בחלק השני מוצגת הפרספקטיבה התיאורטית שבאמצעותה נבחנים יחסי הסטודנטים ודרי-רחוב בפרויקט, פרספקטיבה שבמרכזה מושג או אידיאל אתי של חסד חילוני. בחלק השלישי מובא מגוון קולות של משתתפים בפרויקט, המעידים על התנסויות אישיות במסגרת: סטודנטים מחד גיסא, ועובדים סוציאליים ממרכז "עלם", המלווים את דרי-רחוב, מאידך גיסא. בעזרת נתונים אלו, נטען כי ניתן לראות את הפרויקט המשפטי החדשני הזה ככר פורה ליחסי חסד חילוני. בחלק הרביעי מחודדת משמעות התמונה העולה מהחלקים הראשונים, ומוצעות תובנות שונות לגבי אופייה של עריכת-דין חברתית מנקודת מבט המתמקדת בחוויה האישית של עורכי-הדין.

"חסד", פתחה ואמרה רינה, רכזת פעילות המתגברים במרכז-היום של עמותת "עלם" המטפל בדרי-רחוב צעירים,¹ "המקום הזה הוא מקום של חסד." היושבים בחדר הביטו בה בהפתעה, חלקם באי נחת ניכרת. היה זה המפגש השנתי של סטודנטים למשפטים ושל מנחים מהקליניקה למשפט ורווחה באוניברסיטת תל-אביב שהתקיים במרכז-היום, מפגש שבו מתוודעים הסטודנטים לפרויקט הסיוע המשפטי לדרי-רחוב שמקיימת הקליניקה במקום. קבוצה של שישה מהם כבר עברו מזה חודשים אחדים במרכז-היום ואילו ליתר הסטודנטים, שעסקו בפרויקטים אחרים, היה זה הביקור הראשון במקום. תגובת הסטודנטים וסגל הקליניקה לדבריה של רינה הייתה מובנת לחלוטין – מה עניין חסד לכאן? הרי כל תכליתה של עבודה משפטית-חברתית לקידום של אוכלוסיות מוחלשות

היא לפעול למימוש זכויות של הלקוחות, ולא לבקש עבורם חסדים; האינן ניגוד עקרוני בין זכות לחסד? ובכלל, מה בין עריכת-דין, ולו חברתית, לבין חסד?

בדברים הבאים אבקש לצרף את קולי לעמדתה של רינה ולטעון כי את העבודה המשפטית של הקליניקה בפרויקט אכן ניתן לתאר במונח "חסד", או לטעון כי לפחות טמון בה הפוטנציאל לחסד. בהקשר זה ראוי להקדים הבהרות אחדות. ראשית, יש להבחין כאן בין שני מישורים: בין יחסי דרי-הרחוב עם גורמים אחרים (ביטוח לאומי, מעסיקים, בעלי חוב וכיוצא באלה), לבין יחסיהם עם הסטודנטים-המשפטיים. במישור הראשון, פועלים המשפטיים למימוש זכויות של לקוחותיהם כלפי גורמים אלו, בעוד במישור האחר ניתן לדבר על יחסי חסד העשויים להתפתח בין הלקוחות למשפטיים. במילים אחרות, מישור יחסי דרי-הרחוב עם גורמים אחרים מתאפיין בשיח זכויות, בעוד את יחסי דרי-הרחוב והמשפטיים ניתן לאפיין במונח חסד. הבהרה שנייה מתייחסת למושג "חסד": אין כוונתי כאן למונח היומיומי השגור של ביטוי זה (שאליו כיוונה רינה), אלא למושג פילוסופי בעל תוכן ספציפי שיפורט בהמשך, אם כי קיימת קרבה בין שני המובנים הללו. לבסוף, יובהר כי אף שהדיון עוסק בסטודנטים למשפטיים – ולא בעורכי-דין – הרי הסטודנטים (בסיוע עורכת-הדין המנחה אותם) נותנים במרכז טיפול משפטי, ובמובן זה האמור לגביהם יהיה יפה גם ביחס לעורכי-דין חברתיים ככלל, כמפורט בהמשך.

מאמר זה מבקש להכליל מן המקרה הייחודי של סיוע משפטי שנותנת קליניקה משפטית לאוכלוסייה של דרי-רחוב צעירים, וללמוד ממנו על האפשרויות הגלומות בעריכת-דין חברתית מבחינת יחסי הגומלין בין עורכי-הדין החברתיים לבין האוכלוסיות שלמענן הם פועלים. המאמר יעסוק בעיקר במשמעויותיה של האינטראקציה הבינאישית בין המשפטיים ללקוחותיהם במקרים של טיפול בלקוחות פרטניים. הטענה העיקרית במאמר היא, כי עריכת-דין חברתית מזמנת אפשרויות לאינטראקציה בינאישית בין עורכי-דין ללקוחות, שמעבר לטיפול בזכויות הלקוח כלפי גורמים אחרים עשויה כשלעצמה להיות משמעותית ביותר לחייהם של שני הצדדים השותפים לאינטראקציה זו. אופיו המיוחד של הפרויקט הנדון מדגיש את האפשרויות הללו, משני טעמים. ראשית, משום שעצם המפגש האישי בין הצדדים הוא חלק מהגדרת הפרויקט, בשביל הסטודנטים ובשביל דרי-הרחוב כאחד. שנית, משום שקיצוניות נסיבות חייהם של דרי-הרחוב טוענת את המפגש הבינאישית עמם בעוצמה מיוחדת, המחדרת את משמעויותיו והשלכותיו. במאמר אבקש לעמוד על מאפייניו של מפגש זה, ועל המשמעויות האתיות והקיומיות שהוא עשוי לאפשר.

למאמר ארבעה חלקים. בחלק הראשון אתאר את הפרויקט, מאפייני הלקוחות ואופי העבודה. בחלק השני אציג את הפרספקטיבה התיאורטית שבאמצעותה אני מבקשת לבחון את יחסי הסטודנטים ודרי-הרחוב בפרויקט: פרספקטיבה שבמרכזה מושג או אידיאל אתי של חסד חילוני. בחלק השלישי אביא מגוון קולות של משתתפים בפרויקט, שיעידו על התנסויות אישיות במסגרתו: סטודנטים מחד גיסא, ועובדים סוציאליים ממרכז "עלם", המלווים את דרי-הרחוב, מאידך גיסא. בעזרת נתונים אלו, אטען כי ניתן לראות את הפרויקט המשפטי החדשני הזה ככר פורה ליחסי חסד חילוני. בחלק הרביעי אהדר את משמעות התמונה העולה מהחלקים הראשונים, ואציע תובנות שונות לגבי אופייה של עריכת-דין חברתית מנקודת מבט המתמקדת בחוויה האישית של עורכי-הדין.

א. פרויקט הסיוע המשפטי ב"מישהו לרוץ איתו" – מרכז היום של "עלם"

בין השנים 2003-2009 קיימה הקליניקה למשפט ורווחה פרויקט משותף עם עמותת "עלם", במסגרתו ניתן סיוע משפטי לדיירי רחוב צעירים בני 18-26.² הסיוע המשפטי ניתן במרכז-יום של העמותה הפועל חמש פעמים בשבוע, 4-5 שעות בכל יום.³ המרכז מספק לצעירים ארוחה חמה וכן אפשרות למקלחת, בגדים נקיים, כביסה ומגוון שירותים המכוונים לשיקום: במרכז מצויים עובדים סוציאליים ומתנדבים רבים, המציעים לדרי-הרחוב תמיכה נפשית, רפואית ועוד. חשוב להבהיר שאין תנאים לקבלת שירותי המרכז: כל דר-רחוב מתקבל בו בזרועות פתוחות, בלא שיהיה עליו להתחייב להליך גמילה ושיקום. המרכז נקרא "מישהו לרוץ איתו" (בעקבות ספרו של דויד גרוסמן העוסק בדרי-רחוב), וברוח זו אנשיו מלווים כל צעיר וצעירה מהמקום בו כל אחד ואחת מהם מצויים, בתקווה שהקבלה הבלתי-מותנית הזו תעורר בצעירים אלה את הרצון להשתקם ותחזק את יכולתם לעשות כן. רוב דרי-הרחוב הפוקדים את המרכז מתמודדים עם בעיות לא קלות – רבים מהם מצויים במצוקה קשה של התמכרות לסמים ולאכזוהול; לחלקם בעיות נפשיות; כ-80% מהם עולים חדשים מברית המועצות לשעבר הנתקלים אף בקשיי שפה וזרות תרבותית. מיעוטם של דרי-רחוב אלה מצוי בשלב שיקום מתקדם: לאחר שעברו תהליך גמילה ובדיקת התאמה הם מתגוררים ב"דירת מעבר" של "עלם" ביחד עם 3-5 דיירים נוספים ובליוי עובדת סוציאלית, למשך תקופה של עד שנה במהלכה הם אמורים לרכוש הרגלי חיים נורמטיביים ולהסתגל לחיים מחוץ לרחוב; אחדים מהם ממשיכים להגיע למרכז גם לאחר שיצאו מדירת המעבר והחלו לנהל חיים עצמאיים.⁴ כמעט לכל דרי-הרחוב הללו יש בעיות משפטיות.

סטודנטים המשתתפים בתוכנית מעניקים סיוע משפטי בתחומי הרווחה לבאי המרכז כחלק מפעילותם בקליניקה, שהיא קורס אקדמי המורכב מסמינר שבועי ומפעילות מעשית המונחית על ידי עורכת-דין.⁵ הסטודנטים מגיעים למרכז פעם בשבוע, והשירות המשפטי ניתן במגוון סוגיות – חובות והוצאה לפועל (ביטול, הפחתה ופריסת חובות, לצד מאבק כנגד הליכי גבייה כדוגמת צווי עיקול ומאסר); מיצוי זכויות מול המוסד לביטוח לאומי (בעיקר קצבאות הבטחת הכנסה); סיוע בדיני העבודה (בגין אי תשלום שכר, ניכויים אסורים וכיוצא באלו); טיפול בגבייה מגורמים פרטיים שחבים כסף לדרי-רחוב (בעלי בתים, ספקי שירותים); הסדרת סוגיות ביוורקטיות מול משרדי ממשלה (כדוגמת מיצוי זכויות סיוע לדיור ממשרד השיכון או חשיפת תיק אישי בשירות למען הילד והנוער); ולבסוף, בירורים וטיפול משפטיים במגוון תחומי המשפט האזרחי (בקשה לבדיקת אבהות, תביעה לנזק ראייתי בגין השמדת מסמכים, ועוד). לדרי-הרחוב שלהם בעיות פליליות, מוצע סיוע משפטי של התכנית לזכויות בהליך הפלילי הפועלת באוניברסיטת תל-אביב. הסיוע המשפטי הניתן לדרי-הרחוב נועד להשיג שתי מטרות עיקריות. האחת, מטרה משפטית: הגנה על זכויותיה של אוכלוסייה חלשה מאוד, שלרוב קולה אינו נשמע וזכויותיה אינן נשמרות. השנייה, מטרה שיקומית-חברתית: הסיוע המשפטי יכול לתת לדרי-הרחוב תחושה שיש מי שפועל למענם ושניתן לתת בו אמון, ולפעמים מהווה הסיוע (בעיקר אם הוא מוביל להצלחות) צעד מחזק ואפילו ראשון בדרך לשיקום ולחזרה לחיים נורמטיביים. כך מהווה הטיפול המשפטי חלק מהטיפול הכוללני אותו מקבלים דרי-הרחוב הצעירים במרכז. במסגרת הפעולות להשגת המטרה השיקומית מיוחסת חשיבות רבה לעצם המפגש האנושי בין דרי-הרחוב לבין הסטודנטים, כצעירים בני גילם המנהלים חיים נורמטיביים. מההיבט החינוכי של הקליניקה כקורס אקדמי, נועדה העבודה בפרויקט למלא שלוש מטרות עיקריות: הקניית מיומנויות משפטיות (ובכללן התנהגות כלפי לקוחות), פיתוח רגישות חברתית, והקניית פרספקטיבה ביקורתית על מגננונים שונים של

מדינת הרווחה ומערכת אכיפת החוק, מתוך ההיכרות עם הבעיות עמן מתמודדים דרי-הרחוב. לא למותר לציין כי הפרויקט חושף את הסטודנטים למציאות ולאוכלוסייה שרובם הגדול, אם לא המוחלט, לא נחשף ולא ייחשף אליה בשום הזדמנות אחרת.

העבודה המשפטית במרכז כרוכה בקשיים רבים, הנובעים מכך שמרבית הלקוחות מכורים לסמים או לאלכוהול ורובם ככולם סובלים מנסיבות חיים קשות. לעתים קרובות הם בלתי עקביים ברצונותיהם ובסיפורי העובדות אותם הם מביאים, ובנוסף קשה להם לתת אמון, גם במי שמבקשים לעזור להם. בדרך כלל דרי-הרחוב גם אינם זמינים באופן שוטף, והתקשורת עמם אפשרית פעמים רבות רק בתיווך אנשי המרכז. אי הזמינות הזו מתבטאת לא אחת גם בהיעלמות של לקוחות, שמקשה מאוד על המשך הטיפול בתיק. קושי נוסף הוא היעדר מסמכים, ובפרט תעודות זהות, הנחוצים לטיפול משפטי. לצד כל אלו מעוררת העבודה במרכז לא אחת דילמות אתיות, הנובעות מהמתכרותם של לקוחות לסמים ומהיבטים שונים של אורח חייהם. על כל אלו מתווסף קושי רגשי, הכרוך בחשיפה לסיפורי החיים הקשים של דרי-הרחוב. ארחיב על קשיים אלו בהמשך.

ההתמודדות עם הקשיים הללו מונחית על ידי שני עקרונות מרכזיים: מחד גיסא, מתן שירות משפטי איכותי ללקוחות, תוך כיבוד כללי האתיקה בהם מחויבים עורכי-הדין (והסטודנטים בכלל זה); מאידך גיסא, מתן הנחיה מקצועית טובה תוך הקפדה על הגנה על שלומם (הפיזי והנפשי) של הסטודנטים. הפתרון העיקרי נעוץ בעצם בחירת מקום המפגש בין הסטודנטים לדרי-הרחוב: במסגרת מרכז-היום. בשביל דרי-הרחוב, המרכז הוא מקום ביתי בו מתאפשר להם לקבל שירות משפטי דיסקרטי (בחדר סגור, תוך שמירה על פרטיותם), תוך שיתוף פעולה אפקטיבי בין הגורמים השונים המטפלים בהם. בשביל הסטודנטים, המרכז הוא מרחב מוגן בו מצויים אנשי צוות הנכונים לסייע בכל עת ובכל אספקט של הטיפול בלקוחות. בהמשך לבחירת מקום המפגש, גובשו עם הזמן כללי התנהגות שנועדו להתמודד עם הקשיים הללו: עבודה בזוגות; הקפדה על פרטיותם של הסטודנטים (לא נמסר מספר הטלפון שלהם ללקוחות); הקפדה על גבולות הסיוע (איסור מתן כסף ללקוחות, למשל); הקפדה על שיחה עם איש צוות בתום כל משמרת במרכז, הן לצורך עדכון וקבלת מידע רלוונטי מצוות העובדים הסוציאליים במרכז (בכפוף לקבלת הסכמת הלקוח לויתור על חיסיון) והן לצורך התמודדות עם קשיים רגשיים הכרוכים בעבודה; עדכון והנחיה שוטפים של המנחה הקלינית, שגם זמינה טלפונית בכל משמרת; עדכון של כלל הסטודנטים המשתתפים בפרויקט על כל פנייה (מפני שהלקוחות עצמם אינם תמיד זוכרים מי מטפל בהם ומתי יגיע למרכז); וכן כללים נוספים, כדוגמת בדיקת רצינותו של הלקוח טרם תחילת הטיפול בפנייתו (האם הוא פועל על פי הסיכום עמו, מביא מסמכים וכיוצא בזה).

בפעילותה בפרויקט רואה עצמה הקליניקה חלק מצוות המרכז ומחויבת לעקרון של "מישהו לרוץ איתו" המנחה את יחס הצוות לדרי-הרחוב; אנשי המרכז מצדם מעידים כי "אני עובדת צמוד עם הסטודנטים [...] ואני מציגה אותם תמיד כחלק בלתי נפרד בעיניי של [...] המרכז] ואין לי מושג מה היינו עושים בלעדיהם."⁶

ב. חסד חילוני

"חסד חילוני" הוא מושג פילוסופי או אידיאל אתי, שאותו פיתחתי בהרחבה במקום אחר.⁷ לחסד החילוני יש שתי משמעויות, הקשורות זו בזו. לפי האחת, מדובר באופן של מימוש עצמי, המתבטא בדרך חיים של אדם שבחר לחיות מתוך נדיבות, פתיחות, קבלה בלתי שיפוטית, הזדהות וכיוצא באלו – ובהכללה: אהבה במובנה הרחב – כלפי בני אדם אחרים; לפי האחרת, החסד החילוני

הוא יחס של אהבה כזו בין בני אדם מסוימים, שאחד מהם לפחות בחר בחסד כדרך חיים ומממש במפגש הזה את בחירתו האמורה. זה שבחר בחסד כדרך חיים מכונה "מזמין", משום שהוא מזמין את הזולת שבו הוא פוגש להיכנס עמו ליחס חסד קונקרטי; משנהו מכונה "נענה", מפני שהוא בחר להיענות להזמנה ולקיים את יחס החסד המסוים עם המזמין.

מבחינת אפיונו כיחס בין אנשים, החסד החילוני הוא מפגש אישי ושוויוני עם הזולת, מפגש של אישיות ייחודית אחת עם משנה. זהו מפגש דינמי ופתוח השונה בכל אחד מגילוייו, מפני שהוא פרי האינדיבידואליות של שני הצדדים לו ושל הדיאלוג החד-פעמי שביניהם. קיומו של יחס החסד מותנה ברצונם ההדדי של שני הצדדים, אם כי עוצמתו של הרצון אינה בהכרח שווה בין הצדדים – רצון המזמין להעניק לנענה עשוי להיות חזק יותר מזה של האחרון לקבל. הרצון ההדדי הזה נובע מכך שיחס החסד החילוני נתפס על ידי שני הצדדים לו כמתנה – גם הקבלה נתפסת כמתנה, משום שהיא מאפשרת למזמין לממש את עצמו בדרך החסד בה בחר. זוהי מתנה הניתנת לפני משורת החובה והצדק: הנותן אינו מחויב לנהוג בנדיבות אוהבת כלפי המקבל, ולמקבל אין זכות לכך.

למפגש החסד יש שני פנים מבחינת המשתתפים בו – פן סובייקטיבי ופן אובייקטיבי. מהפן הסובייקטיבי, החסד החילוני הוא כאמור רגש של אהבה במוכנה הרחב, המתאפיינת בהיעדר-אינטרס, קבלה, הזדהות וכבוד כלפי הזולת, והשלובה באהבה עצמית ומבטאת אותה. מהפן האובייקטיבי, מתגלה החסד באופן מעשי בהתייחסות ובהתנהגות נדיבות כלפי הזולת, מתוך התמקדות בצרכיו ובנקודת מבטו. שני הפנים הללו של החסד החילוני – הסובייקטיבי והאובייקטיבי – עשויים להשתרע על פני רצף נרחב של מפגשים אנושיים, החל ממפגש חד-פעמי וכלה בידידות ממושכת ועמוקה. בכל המקרים החסד הוא שילוב מיוחד של אהבה עצמית ואהבת הזולת שאין בו מקום לדיכוי או להקרבה של אף אחד מהצדדים, גם אם שאלת האיזון בין שתי האהבות הללו עלולה לעתים להיות מורכבת מבחינה מעשית.

החסד הוא גם יחס תובעני הכרוך בקושי וסיכון, המחייב התגברות עצמית מתמדת (בעיקר, ואולי רק, מצד המזמין). הוא כזה מפני שהוא כרוך בחשיפה ובחריגה מהאני לטובת הזולת, מצריך אמון, ומעמיד כל אחד מהצדדים לו בסכנה: סכנה שייפגע על ידי משנהו עקב דחייה או ניצול לרעה, וסכנה שייפגע בגין פגיעה שייפגע האחר על ידי צד שלישי – שכן פגיעה באדם היקר ללבנו פוגעת גם בנו. לכן כינון יחס חסד עם הזולת דורש אומץ, התמדה בנאמנות ובמסירות כלפי הזולת, ולא פחות מכך: אופטימיות לגבי עצם אפשרות כינונו וקיומו של יחס כזה.

אבל לצד הסיכונים והקשיים, יחס החסד החילוני עשוי להביא לשינוי קיומי חיובי בצדדים השותפים לו. יחס זה עשוי לשחרר את הצדדים לו מתפיסת הזולת כסתמי, מאיים וזר, ולהנחותם אל ראייתו כאינדיבידואל ייחודי; החסד מוביל גם לשחרור מנקודת המבט הבלעדית שלנו על העולם וליכולת לחוות מתוך הזדהות גם נקודת מבט אחרת; בנוסף, הוא מאפשר ביטוי וחיון העצמיות – הן באמצעות הגדלת יכולת הנתנה כאופן של ביטוי עצמי, והן באמצעות הכרה והעשרה עצמית מתמדת, מתוך הכרות עם שונותו של הזולת. החסד יכול למלא את החיים באהבה, בעיקר במובן של לאהוב אבל גם במובן של להיות-נאהב; וכמו בכל אקט שתוכנו אימוץ עקרון מנחה לחיינו, הוא גם מעניק משמעות לחיים. לצד אלו ייתכנו לחסד החילוני תוצאות אפשריות נוספות: עונג, מלאות, תחושת אמת, חיות, שמחה ושלווה, שיכולים להעניק לנו יחסים דיאלוגיים אוהבים עם בני אדם אחרים. ככל התיאורים הללו של החסד החילוני הרגש הוא על המזמין, הבוחר בחסד כדרך חיים; זאת משום שהמזמין יותר אקטיבי ומודע להיותו מצוי ביחס של חסד, ולכן גם חווה את תוצאותיו באופן חזק ועמוק יותר. עם זאת, כל התוצאות הללו אפשריות גם עבור הנענה,

שעשוי להפיק מגוון תוצאות ממפגש חם ופתוח עם זולת הנדיב כלפיו: אהבה, חיזוק והעשרת עצמיות, שחרור במובנים שונים, וכולי.

בנוסף, אף שהדגש בחסד החילוני מושם על המזמין, אין הכרח שהמזמין יהיה "חזק" יותר מהנענה מבחינת משאביו ויכולותיו. אמנם, בחירה בדרך חיים וחתירה למימושה מצריכות מידה מינימלית של משאבים פיזיים ונפשיים, וקשה להניח שאדם השרוי במלחמת קיום יומיומית יוכל להפוך למזמין כל עוד הוא שרוי במצב זה; אך פערים ביחסי כוח אינם כלל ועיקר בגדר תנאי לקיום יחסי חסד חילוני. להפך: בניגוד ליחס החסד הנוצרי, שהינו יחס בין אל ואדם שביניהם לעולם פערי כוחות עקרוניים, בחסד החילוני נתפסים הצדדים כשווים עקרונית ומעניקים הדדית זה לזה;⁸ ובמקרים רבים השוויון הזה יכול להיות גם מלא, למשל ביחסי חברות מסוימים.

ניתן לתהות לגבי הקשר בין חסד חילוני, כדרך חיים המתבטאת ביחסים בין בני אדם, לבין עשייה משפטית בכלל ועריכת-דין חברתית בפרט. אולם כדי להבין את הקשר בין העולמות הללו, די לזכור שעשייה משפטית שכזו מתרחשת במסגרת יחסים בין בני אדם – הגם שאלו נתפסים לרוב באופן פונקציונאלי כ"עורך-דין" ו"לקוח"; וכי עריכת-דין חברתית עשויה להיות – ולרוב אכן הינה – דרך חיים עבור אלו העוסקים בה, המוצאים בה דרך לבטא את עצמם ואת העקרונות היקרים ללבם. מקובל לחשוב על מקצוענות משפטית כעל יכולת להפריד בין האדם שבמשפט לבין עורך-הדין שבו, בדרך שתאפשר לאחרון לפעול באופן ניטרלי ו"אובייקטיבי" המנותק מרגשותיו ומהקשר שבינו לבין לקוחו. מבלי להיכנס לשאלה האם התייחסות שכזו היא נכונה וראויה, הרי לפחות לגבי הפרויקט נשוא מאמר זה הפרדה כזו איננה רק בלתי-אפשרית, אלא אף מנוגדת למטרותיו. לכן, בחינתו של הפרויקט המשפטי הזה תיעשה כאן תוך התמקדות במפגש האנושי ההדדי הכרוך בו – שאותו, כפי שאראה בהמשך, מתבקש לבחון כמפגש של חסד חילוני.

ג. ערויות המשתתפים בפרויקט

בחלק זה של המאמר אתמקד באופן בו נחוותה פעילות הקליניקה במרכז על-ידי הצדדים לה, בעיקר כפי שהוא מצטייר מתשובות לשאלונים שנשלחו לסטודנטים שהשתתפו בפרויקט ולעובדים סוציאליים מהמרכז המלווים אותו.⁹ מצד הצוות, התקבלו תשובות של מרבית העובדים הסוציאליים המלווים את הפרויקט במרכז; מצד הסטודנטים, השיבו 14 מתוך 30 הסטודנטים שהשתתפו בו. על סמך כל אלו, לצד משובים שקיבלו עורכי-הדין שליוו את הפרויקט במהלך השנים, תוצג חוויית המפגש בין דרי-הרחוב לסטודנטים במסגרת עבודתה המשפטית של הקליניקה במרכז. עיקר הדגש יושם על נקודת מבטם של הסטודנטים, שהם (כמפורט בחלק ד להלן) ה"מזמינים" ביחסים הללו – הן מפני שהדגש בחסד החילוני מושם על המזמין, והן מפני שהמידע על האופן בו חוו הסטודנטים את העבודה בפרויקט הוא מלא ועשיר יותר מזה שניתן היה לאסוף לגבי החוויה של הלקוחות.

1. הלקוחות

"הרחוב הוא זירה של מאבק תמידי, של מלחמת קיום שמתחוללת בו בכל רגע ורגע [...]. כדי לשרוד כאן היא חייבת [...] לפעול כמו לוחמת גרילה בשטח בנוי" (מישהו לרוץ איתו, עמ' 116).

"הגסות של הרחובות שהם עומדים בהם יום אחר יום, ההערות המטופשות והנבערות של העוברים ושבים, האדישות וחוסר ההבנה, וגם ההשפלה [...] קשי החיים שלהם,

הפחד שמקנן בכל אחד ואחד מהם – שחייו הם אולי טעות נוראה, שכבר אין לה תקנה [...] ואת הבדידות, ואת הנידחות שלהם תמיד, בכל מקום" (שם, בעמ' 244).

"היא נשאבה. [...] כמו הולך-על-חבל שאסור לו להביט מטה, אל התהום שלרגליו, היא סילקה כל מחשבה על ההורים, על אנשים שאהבה [...] ובעיקר למדה לשתוק [...] כל מי שהיה שם, במעון, היה אדם פצוע, באופן זה או אחר. כל אחד מהם נמלט מאסון כלשהו [...] כל שאלה על הבית שממנו הגעת, ברחת או גורשת, עוררה גלי כאב מחודשים וקרעה פצעים, שאולי התכסו כבר בשכבה דקה של גלד. וכל שאלה על מה יהיה איתך, לאן תלך מכאן, מה מחכה לך בחיים – עוררה ייאוש ופחד [...] גם הן, כמו כל האנשים שהגיעו לכאן, התנסו בבגידה מצד הקרובים להן ביותר, וגם הן למדו את הלקח: יש מצבים שבהם אי אפשר לסמוך באמת על איש" (שם, בעמ' 158-159).¹⁰

מי שלא חווה מפגש אישי עם דרי-רחוב ולא נחשף לחייהם יתקשה מאד להבין אותם ואת עולמם. הקושי הזה מועצם בגלל העובדה שאת נקודת המבט של דרי-הרחוב הצעירים, לקוחותיה של הקליניקה ב"מישהו", ניתן להביא כאן רק בעקיפין: הן מצבם הקשה של רבים מהם והן התלות שלהם בסיוע המשפטי שהם מקבלים מהקליניקה, גרמו לכך שלא ניתן ולא ראוי היה לשאול אותם במישרין על האופן בו חוו את המפגש עם הסטודנטים במסגרת הפרויקט. הצעירים מביניהם גם שומרים על דיסקרטיות ולרוב אינם משתפים בתחושותיהם; החיים ברחוב והשינוי העמוק שהם מחוללים במי שחווה אותם מובילים לכך שנקודת המוצא ביחסי דרי-רחוב עם הזולת היא של חוסר אמון עמוק. חוסר אמון זה מופגן גם ובעיקר כלפי הסטודנטים למשפטים, הנתפסים בדרך כלל כ"עורכדינים", נציגי הממסד והגופים שפגעו ומבקשים לפגוע בהם – שוטרים ונושים של דרי-הרחוב, הרודפים אותם ומוציאים נגדם צווי עיקול ומאסר חדשות לבקרים.

עם זאת, מרבית הצעירים המגיעים למרכז מתחילים, במהלך הזמן, לתת אמון באנשיו במידה כזו או אחרת. בתחילת כל שנה, כאשר מגיע מחזור חדש של סטודנטים למרכז, הוא נתקל בחשדנות: לפי תיאורם של הסטודנטים, "בתחילה בוחנים אותך. לא סומכים עלייך. לאט לאט יש יותר פתיחות והאמון נבנה עם הזמן", כאשר "ככל שהשנים עוברות יש יותר אמון של החברה בסטודנטים וביכולתם לעזור, מאחר שהיו סיפורי הצלחה".

מטבע הדברים, הטיפול המשפטי עומד בלבו של המפגש בין הסטודנטים לדרי-הרחוב במרכז. בעיקר עבור לקוחות השוהים בדירות מעבר, הפן החווייתי של המפגש עם הסטודנטים, חשוב ככל שיהיה, כרוך ללא הפרד בסיוע המשפטי. כפי שמעידה העובדת הסוציאלית המלווה אותם: "בדירות החוויה היא חזקה ומשמעותית. ללא הסיוע [המשפטי] של הסטודנטים ההישרדות הייתה יותר קשה. כל הטיפולים [המשפטיים] בחברה 'הנקיים' [מסמים] הם משמעותיים לגבי חייהם ברגע הנתון. פעמים רבות 'ניצלנו' על ידי הצוות של הקליניקה". אבל גם בפעמים הרבות בהן מתברר כי לדרי-רחוב שבאו לשוחח עם הסטודנטים על בעיות משפטיות למעשה לא היו עניין או יכולת לטפל בבעיותיהם, סברו אנשי הצוות כי יש בשיחות הללו ערך רב "כי הצעיר מקבל תמונה ברורה של מצבו [...] ומבט לגבי הדרך בה צריך ללכת על מנת לטפל בבעיות"; "כך הם יודעים שיש להם את ההזדמנות לקחת אחריות ולעשות משהו. נכון שלא כולם מסוגלים או מתמידים בכך, אבל לפחות הם יודעים שזה נמצא וברגע שיהיו מסוגלים יעשו זאת. בעיניי זה נותן להם נקודה מסוימת להתחיל ולסדר את חייהם [...] לעתים, כשלא היה ביכולתם של הסטודנטים לעזור, הם [דרי-הרחוב] חוו תסכול. אבל בעיניי זו חוויה מלמדת". יתרה מזו, "היו הרבה פניות סתמיות שעיקרן היה מתן תשומת לב ושיחה כנה". אנשי הצוות העידו כי דרי-הרחוב חוו לרוב את הפגישות עם הסטודנטים

כטובות, שכן "עצם השיחה על הנושא נותנת תחושה של תקווה, תחושה של 'יש פתרון'; הטיפול מסייע בבניית החוויה המתקנת של 'יש טוב בעולם, רוצים לעזור לי'".

כל אנשי הצוות ייחסו חשיבות רבה ביותר לטיב הקשר האישי בין הסטודנטים ללקוחות, וסברו כי גם דרי-הרחוב הצעירים עצמם מייחסים לכך חשיבות. אחד מהם הוסיף והדגיש כי "לסטודנטים חייבת להיות יכולת של 'טיפול' בגובה העיניים בלי שיפוטיות, סבלנות רבה, יכולת הכלה של מצבים מורכבים ואמפטיה". בהקשר זה לא למותר לחזור ולהזכיר את חוויית חיי היומיום של דרי-הרחוב מחוץ למרכז – ברחוב הם זוכים להתעלמות במקרה הטוב וליחס של סלידה ואלומות במקרה הרע, והחוויות הללו צרובות עמוק גם בנפשו של מי שעבר תהליך שיקום. על רקע זה, חזקה במיוחד חוויית המפגש החם עם אנשי המרכז, גם, ובמובנים מסוימים: בעיקר, עם הסטודנטים, כצעירים בני גילם שנמצאים בצידה ההפוך של "סקאלת הנורמטיביות" ולומדים באוניברסיטה מקצוע נחשק ויוקרתי. איש צוות העיד כי "המפגש הוא טוב, ברמת החוויה, מישוהו שמטפל בהם (גם אם אין פתרון מידי) בגובה העיניים. צעיר שמטפל בצעיר, לדעתי זה תורם להפנמה של חוויות טובות שבעתיד ישמשו כמניע לעשיית שינוי".

למרבה הצער, לא כל המפגשים עם דרי-הרחוב מסתיימים בנימה אופטימית, וגם אלו המתחילים בתהליך שיקום לא תמיד מצליחים לעמוד בו. בהתאמה, גם הצלחות משפטיות (של הפחתת חובות והשגת הסדרי תשלום טובים, למשל) אינן תמיד ערובה לכך שהצעירים אכן יעמדו במחויבויות הכרוכות בהן. הנפילה לרחוב ולהתמכרויות אורבת תמיד לפתחם של לקוחות הקליניקה במרכז. אבל כאשר מושגת הצלחה, חווים אותה דרי-הרחוב הצעירים כחורגת מעבר לפתרון בעיה משפטית קונקרטית, ומעבר להגברת ביטחונם ביכולתם להתמודד עם קשיים ו"לנצח את המערכת". פעמים רבות זוהי חוויה של מפגש אנושי חם שעשוי להוות נדבך נוסף בתהליך שסייע להם לחזור לחיים נורמטיביים.

2. הסטודנטים

"שם, בקניון, חש שכל האנשים שהתהלכו שם לא יודעים באמת מה מתרחש במרחק כל-כך קטן מהם, וכמה שהחיים מסוכנים, אפלים, שבירים." (מישהו לרוץ איתו, עמ' 318).

מרבית הסטודנטים שהשיבו על השאלון בחרו לעבוד בפרויקט בעדיפות ראשונה מבין האפשרויות שהציעה בפניהם הקליניקה; גם מכלל אלה שלא, היו כמעט כולם מרוצים מהשיבוץ בפרויקט בתחילת השנה. הטעמים לכך היו סקרנות, רצון לעזור, עניין בהתנסות פרקטית ורצון להכיר מקרוב אוכלוסייה "שלא היה לי עמם קשר בלתי אמצעי בעבר והנחתי [...] שגם לא יהיה לי". עם זאת, אף אחד מהסטודנטים לא פגש דרי-רחוב באופן אישי קודם לעבודתו במרכז, ועל אף שביעות הרצון הכללית מהשיבוץ בפרויקט, רובם המכריע ביטא גם פחדים מפני העבודה במסגרתו – מפני עצם המפגש עם האוכלוסייה, מפני סיכונים בריאותיים, וכן חשש ש"עבודה מול אנשים מסוגם דורשת הכשרה סוציו-פסיכולוגית וכן ידע משפטי נרחב [שאין ל]ן ושאיכשל בדברי ואולי אף אצור נזק". מפגשי ההכנה עם הצוות, עם המרכז ועם סטודנטים שעברו בפרויקט בשנים קודמות הרגיעו סטודנטים אחדים, אך יצרו חשש אצל אחרים: "דווקא הפרטים והעובדות והחשיפה לעולם הכל-כך שונה הזה ערערה אותי. זה הפך להיות [...] אנשים אמתיים". כך או כך, הסכימו כמעט כל הסטודנטים כי הפער בין עולמם לזה של דרי-הרחוב הוא כה גדול, עד כי "מפגש ההכנה לעולם לא יוכל להכין את הסטודנטים לדבר האמתי".

לצד הפחדים הודו חלק מהסטודנטים כי לפני תחילת העבודה ראו את דרי-הרחוב באופן סטריאוטיפי והתייחסו אליהם "כמו [...] לאנשים שקופים", ומתוך מידה רבה של "ביקורת כלפיהם וחוסר הבנה של המקום בו הם נמצאים". אבל במהלך העבודה השתנה, ואפילו במהירות, האופן בו תפסו הסטודנטים את דרי-הרחוב. הפחדים לרוב התפוגגו מיד לאחר המפגשים הראשונים.¹¹ "ככל שעבר הזמן התחלתי לגלות יותר אמפטיה כלפיהם [...] גם אם לפעמים היו מפגשים מאוד מתסכלים [...] למדתי יותר לקבל אותם ופחות לשפוט או לנסות לשנות אותם"; בסטודנטים נולדו הזדהות והבנה "עד כמה ההתמודדות של דרי-הרחוב היא קשה, ועד כמה הם זקוקים לסיוע נפשי ולחום ואהבה". סוג אחר של שינוי ולימוד שחוו הסטודנטים הביא אותם דווקא לצמצם את מעורבותם: "ניגשתי לרובם ממקום שכל כך רוצה לעזור, שייתכן שהיו מקרים שנתתי ייעוץ לוחץ מדי או שעשיתי צעד וחצי אליהם ביוזמתי; [...] למדתי לקבל את הדברים כמו שהם, לא לדחוף יותר מדי לעזור, לתת להם להגיע אליי [...] לקבל אותם עד כמה שהם רוצים לתת לי להיכנס אליהם לחיים". היו שהעידו על תחושות של רחמים כלפי הלקוחות; אבל לעומת זאת סטודנטית כתבה שעם הזמן יש "בעיקר פחות רחמים, הכרה בכך שהשד לא כל כך נורא ואחרי הכול מדובר באנשים רגילים שהמזל לא האיר להם פנים". הסטודנטים הגיעו להכרה ש"מדובר באנשים יוצאי דופן שנכנסים ללב, ואוכלוסיה שבהחלט מגיעה לה עזרה". ואכן, צוות המרכז העיד על השינוי שהתחולל בסטודנטים במהלך העבודה, וציין לשבח את המוטיבציה שלהם ואת הזדהותם עם הלקוחות בהם טיפלו.

רובם המכריע של הסטודנטים העיד ש"כמוכן שבאלו שטיפלתי יותר הייתה יותר קרבה", כאשר "עם מספר לקוחות התפתח קשר מיוחד במינו שגרם לי ולשותפתי להילחם עבורם כאילו היה מדובר בחבר קרוב שנעשה הכול על מנת לעזור לו". בהקשר זה עמדו הסטודנטים על הברל ניכר בין העבודה עם לקוחות שמצויים בשלב שיקום מתקדם לבין עבודה עם כאלה שעדיין חיים ברחוב ומשתמשים פעילים בסמים. עם האחרונים, אלו ש"מאוד מסוממים וחסרי רצון לצאת מהסמים", היה קשה ביותר לעבוד, "ולכן התחושה בשיחה איתם היא שלילית. קשה להשתלט על האנטגוניזם שהם יוצרים, ובדרך כלל שיחה איתם דורשת המון כוח נפשי וריכוז שכבר בשנייה הראשונה ברור לי שזה לשווא. לכן זה הרבה יותר קשה", בניגוד ל"עבודה עם החברה בדידת המעבר שהיא עבודה שיש לה תכלית ותקווה".

אכן, העבודה במרכז הייתה כרוכה בקשיים רבים עבור הסטודנטים, מכמה סוגים. בראש ובראשונה, חלק מהסטודנטים חוו "אכזבה כבירה כשאחד מהחברה לא עושה את מה שביקשנו ומקלקל לעצמו", ותסכול מתמשך, משום ש"קשה לתקשר עם חלק מהחברה, חלקם לא דוברים עברית היטב, חלקם היו נרדמים בזמן המפגשים (כי היו מסוממים), חלקם לא היו מגיעים לפגישות שקבענו איתם. היה קשה לראות את החברה במצב בו הם נמצאים, מאוד רצינו לעזור להם אבל בדרך כלל לא היה איך"; אם כי גם "הרגשתי שהלקוחות העריכו את העובדה שניסינו לעזור להם למרות שלא תמיד שיתפו פעולה". שנית, חלק מהסטודנטים חשו תחושת פגיעה כאשר "היו כמה שלא ממש העריכו את ההשקעה והרצון לעזור להם". שלישית, קשה היה לסטודנטים להפנים את הידיעה ש"אסור לנו לצפות ליותר מידי הצלחות". קושי רביעי נעוץ דווקא בקרבה ובהזדהות שנוצרה בין הסטודנטים לבין חלק מדרי-הרחוב, קושי שנחווה במלוא קיצוניותו כאשר ז', לקוח מכור, מת ממנת יתר. לצד כל אלו היה קושי בהצבת גבולות; כדברי עובדת סוציאלית במרכז, "לעתים קל מאד להיסחף עם הצעירים שלנו למקומות שלא באחריותם [של הסטודנטים]". לכן סברה אחת הסטודנטיות שכדי לעבוד במרכז "צריך אופי חזק מאוד ואסור להתיימשך בקלות".

מכל הסיבות הללו, העבודה עם הצוות הייתה חיונית לסטודנטים – הן כדי לייעל, ואפילו לאפשר, את העבודה עם הלקוחות, והן כדי לסייע לסטודנטים בעיבוד הקשיים הרגשיים הכרוכים לא פעם במפגש האנושי עם אלו החיים ברחוב. "הקשר עם הצוות מסייע על מנת ללמוד מיהו הלקוח, האדם, העומד מולך [...] שנית, הצוות מסייע באופן שוטף בקשר עם הלקוחות. שלישית, העובדה שעורכי-הדין מוצגים כחלק מהצוות המטפל, מאפשר פחות אנטגוניזם מצד הלקוחות – דבר שהנו הכרחי בקשר בינינו לבין הלקוחות ושבלעדיו לא יובאו בפנינו כלל בעיות משפטיות מצד דרי-הרחוב", כתבה אחת. אחרת התייחסה בדבריה על הצוות ל"יחס החם, לדעת שיש אווון קשבת, ההגנה שקיבלתי דרכם, העזרה הרבה, קבלת הפנים כל פעם שאני מגיעה, החשיבות שייחסו לי בעבודה, הקשר שניתן ליצור דרכם תמיד עם הלקוחות, ההבנה שלהם לגבי העשייה שלי בעבודה במרכז והפרגון התמידי". שלישית סיכמה: "במקום כמו 'מישהו' הכרחי שתהיה עבודת צוות [...] אנחנו היינו חלק בפאזל".

מעניין לראות כיצד תפסו הסטודנטים את לב עבודתם בפרויקט. העיקר, כתבו, הוא "להקשיב למה שהיה להם להגיד [...] להעניק להם את ההרגשה הכי טובה ושאפשר לסמוך עלינו", "לא להגיע עם דעות קדומות, לא לנסות להטיף או לשנות אלא לבוא ממקום של קבלה ורצון ללכת יד ביד". כלומר: הסטודנטים הפנימו בעליל את "רוח המרכז" ביחסם אל דרי-הרחוב.

העבודה במרכז והמפגש עם דרי-הרחוב והצוות הפכו למשמעותיים מאד עבור חלק מהסטודנטים. "למדתי מהם ועל עצמי המון [...] מדובר באמת בחוויה אחרת [...] אתה נחשף לעולם אחר, לסגנון שונה של חיים. זה מרתק. זה כואב. זה מעצים. הכל בו זמנית". עבור חלקם, "דווקא השיחות על נושאים לא משפטיים היו משמעותיות מבחינת ספיגת החוויה – ההבנה של המשמעות של להיות דר-רחוב וכיצד החיים מתנהלים". אחרת כתבה: "החוויה הייתה מדהימה. פותחת עיניים, מעניינת, מעציבה, מותירה הרגשה של חוסר אונים, משמחת לעתים. בעיקר, משמעותית ביותר. מצאתי בה ערך אישי רב. ככל שהאוכלוסייה זרה יותר עבורי, כך המפגש היה מעניין יותר, משמעותי יותר, חזק יותר"¹².

כדיעבר, כל הסטודנטים שהשיבו לשאלונים סיכמו את עבודתם בכיטויים חיוביים מופלגים, גם אלו שהעריכו כי מבחינה משפטית לא למדו הרבה מהפרויקט. צוינו כמה סיבות לתחושה הזו. ראשית, "עשייה למען מטרה נעלה" ו"תחושת סיפוק [...] שאין דומה לה". נימוק שני: "האנשים באים עם סיפורי חיים שמעולם לא שמעתי ולא הייתי יכול לשמוע, זה נותן הרבה פרופורציות וגורם לך להעריך את מה שיש לך". טעם שלישי: הפרויקט מחנך לסובלנות. צוין לטובה גם עצם "המפגש המרתק" עם "סוג של אוכלוסיה שלא היה יוצא לי לעבוד איתה אחרת"; יתרה מזו, נאמר כי: "הנכס העיקרי שהפרויקט מעניק הוא האפשרות לראות דרי-רחוב בראש ובראשונה כבני אדם, בעלי דרישות מגובשות, רצונות שונים, בעיות ממוקדות ושאילות אישיות". העבודה עם הצוות הועלתה אף היא על ידי סטודנטים אחדים כמרכיב חשוב בפרויקט: "הצוות במרכז היה נפלא, שופע חום, אהבה וסובלנות אין קץ. למדתי מהם הרבה על קבלה ונתינה"; "החוויה המדהימה, הרגשה של משפחה גדולה, משפחה שאכפת לה מכל אחד מילדיה, משפחה שלא שופטת את בניה על התנהגותם ומקבלת את כולם באהבה. הרגשה של כבוד הרדי, אכפתיות (מבלי לוותר על) הקפדה על כללי המקום". כפי שכבר הודגש, על אף שצוינו גם הצלחות משפטיות כנימוק להערכה החיובית של העבודה במרכז, הרי עיקר הדגש בתיאור הפרויקט הושם על הפן האישי-חוויתי שלו עבור הסטודנטים: על כך שהפרויקט הינו "חוויה לכל החיים" ומעניק "ניסיון חיים והרחבת אופקים".

עם זאת, יש להבהיר כי לעבודה במרכז יש גם ערך משפטי מובהק במסגרת החינוך המשפטי הקליני, בכמה מובנים ומישורים. האחד הוא במישור ההתנסות בכתיבת מסמכים משפטיים, ולעתים (רחוקות) גם בניהול תיקים משפטיים. השני, התנסות ביחסי עורך-דין-לקוח בהקשר של אוכלוסייה שעמה יחסים אלו מעוררים מגוון קשיים ושלל בעיות אתיות. שלישית, כדברי אחת הסטודנטיות, "אני חושבת שקשה לכמת את המשמעות והערך המשפטי של העבודה עם אוכלוסייה שברך כלל פחות אינטואיטיבי עבור רובנו להבין את המניעים, הרצונות והאינטרסים אותם הם מייצגים. בהקשר זה, יש גם חשיבות ייחודית לחשיפה האישית ל'חורים' שחורים' במדינת חוק, אשר מתקיימים ללא מפריע מתחת לאפנו. כך למשל, אופי השיטור, הבלתי חוקי בעליל, המופנה כנגד דרי-הרחוב. בעיניי מדובר בעניינים הנושאים ערך משפטי רב, הגם שאינו מתקשר דווקא לטיפול פרטני בתיקי לקוחות [1...]. אני חושבת שזו אחריות הסטודנטים וחובת האקדמיה ליצור קשר עם אוכלוסיות במצוקה כחלק מהאחריות החברתית האינהרנטית למקצוע עריכת הדין".

כל הסטודנטים שהשיבו על השאלון העידו שהיו ממליצים לאחרים להשתתף בפרויקט, אך נחלקו ביניהם לגבי השאלה למי היו ממליצים על כך. רובם סברו ש"הפרויקט לא מתאים לאנשים חסרי סבלנות וכאלה שאינם יכולים להיות קשובים ואמפטיים", אך אחרים התבטאו בנוסח "הייתי ממליצה לכולם להשתתף בתוכנית הזו". ההמלצה הגורפת נבעה משלושה נימוקים עיקריים – חינוך משפטי, תרומה חברתית, ותרומה אישית. רובם המכריע של הסטודנטים העידו ששקלו להמשיך להתנדב במרכז בתום הפרויקט, אך לא עשו זאת (למעט אחת), בעיקר מחוסר זמן. כמעט כולם – לרבות כאלו שהשתתפו בפרויקט בשנותיו הראשונות – העידו שעד היום הם חושבים לפעמים על אנשים שפגשו במרכז ותוהים מה עלה בגורלם: "תל-אביב נראית שונה לגמרי אחרי החוויה הזו, האנשים הללו מפסיקים באיזשהו אופן להיות שקופים בעיניך", מפני ש"הסיפורים האישיים והבן אדם עצמו פשוט משאירים חותם".

כעת אני מבקשת להאיר את המפגש המורכב בין הסטודנטים לדרי-הרחוב ולחדד את משמעויותיו, באמצעות המושג של חסד חילוני.

3. מפגש הסטודנטים ודרי-הרחוב במרכז כיחס חסד חילוני

עדויות המשתתפים בפרויקט מציגות לטענתי את המפגש בין הסטודנטים לדרי-הרחוב כמפגש המבטא באופן מובהק את מאפייני החסד החילוני.¹³ אמנם, בנקודת המוצא של המפגש מצויים חוסר אמון מצד האחרונים, רצון עקרוני לעזור מהול בסקרנות ובפחד מצד הראשונים, והרבה ראייה סטריאוטיפית של שני הצדדים (בעיקר של הסטודנטים כלפי דרי-הרחוב); אבל למרות זאת ודווקא משום כך, מאלף בעיניי לראות באיזו מהירות מופיעים כאן מאפייניו של החסד החילוני. זהו יחס בין בני אדם, שצד אחד לו – הסטודנטים – הם בגדר "מזמינים": הם בוחרים בדרך של נדיבות ופתיחות כלפי אוכלוסייה קשה ומרתיעה, לפחות למשך השנה בה הם לוקחים על עצמם לעבוד במרכז. יודגש כי סטודנטים למשפטים באוניברסיטת תל-אביב אינם מחויבים להשתתף בקליניקה, קל וחומר בפרויקט זה, וכי פתוחות בפניהם דרכים קלות יותר לאין שיעור (מבחינת השקעת זמן, מאמץ ואנרגיה נפשית) לקבל ציון טוב בהיקף הנקודות האקדמיות שמקנה הקליניקה. כמו כן, גם אם רובם אינם ממשיכים בפעולות שכאלה בסיום הקליניקה, אין בכך כדי לשלול את אופי החסד של פעילותם במהלכה. אשר לדרי-הרחוב, הרי כאשר מי מהם מתגבר, ולו חלקית, על חוסר האמון ופונה לסטודנטים בבקשה לסיוע משפטי – יש בכך משום היענות להזמנת הסטודנטים לסיוע; פנייה שכזו לעתים תפתח לטיפול משפטי, המכונן קשר של עורך-דין-לקוח, ופעמים תפתח לקשר אישי בדרגות קרבה שונות. בהקשר זה הנתינה של הסטודנטים מתבטאת

בראש ובראשונה בסיוע המשפטי, אך היא אינה מתמצית בכך: גם יחס אישי חם ונטול שיפוטיות, שרובם המוחלט של הסטודנטים מסגל לעצמו במהלך הזמן, הוא בגדר נתינה לדרי הרחוב. מצד שני, לסטודנטים חשוב מאוד לממש את רצונם לסייע לדרי-הרחוב במרכז, מבחינה משפטית-לימודית כמו גם מבחינה אישית-חוויתית; במובן זה ההיענות של דרי-הרחוב, תוך מתן אמון ושיתוף בפרטי חייהם הקשים, היא בגדר נתינה של ממש לסטודנטים. המפגש הזה יכול להתקיים ולהתמשך רק מתוך בחירה הדדית; ואכן, פעמים רבות חוסר יכולתם או רצונם של דרי-הרחוב לקיים את הקשר הזה – אפילו אם פנו מיוזמתם בבקשת סיוע משפטי – מביא להפסקתו. גם כאשר הוא מתקיים, כרוך המפגש בקשיים רבים: דרי-הרחוב צריכים לשוב ולהתגבר על חוסר האמון ועל הקושי למלא את חלקם בקשר – להגיע למפגשים, להביא מסמכים, לבצע מטלות שונות כדוגמת הליכה לביטוח לאומי ועוד; בעוד הסטודנטים חשופים באופן מתמיד לתסכול, לדחיייה והתעלמות, לסכנת הזדהות-יתר ואובדן גבולות, ולקושי הנפשי הכרוך בתובענות העבודה עם דרי-הרחוב ובהתמודדות עם קשיי חייהם. ועם זאת, במפגש הזה טמונה היכולת להעניק רבות לשני הצדדים: ראשית, הסיוע משפטי, שיש לו ערך תרפויטי עבור דרי-הרחוב וערך לימודי עבור הסטודנטים; ושנית, עצם המפגש עשוי להוות חוויה אישית מעצימה לשני הצדדים, והסטודנטים העידו כי הוא מביא עבורם לתוצאות חסד החילוני שתוארו לעיל. בלשונה של אחת העובדות בצוות, שני הצדדים עוברים תהליך של "חוויה הדדית"; והסטודנטים – שעליהם מושם הדגש לפי מודל החסד החילוני – ללא ספק חווים התפתחות וצמיחה אישית, כמשפטנים הלומדים להכיר באופן בלתי אמצעי את כוחו המעצים של המשפט, וכבני אדם.

המפגש בין הסטודנטים לדרי-הרחוב במרכז הוא אם כן מפגש של חסד חילוני. מעניין להוסיף שמפגש מהסוג הזה מציע גרסה של חסד שחורגת מיחס או קשר בין שני בני אדם בלבד, ומרחיב את ההקשר האנושי שבו הוא מתרחש, בשני מובנים: ראשית, הסטודנטים עובדים בזוגות, ולכן כל מפגש עם לקוח הוא מפגש משולש (של שני "מוזמינים" ו"נענה"). שנית, המפגש נעשה בתוך המסגרת של קהילת המרכז, בקרב אנשים שהנתינה היא דרך חיים עבורם; יתרה מזו: המסגרת הקהילתית היא תנאי לעצם קיום המפגש ולאפשרות התמשכותו. במובנים הללו מציעה ההתנסות במרכז דרך חדשה לחשוב על החסד החילוני ולהרחיב את גבולותיו.

ד. עריכת-דין חברתית בין צדק לחסד

במאמר זה ביקשתי לתעד ולנתח את הפרויקט הייחודי של מתן סיוע משפטי לדרי-הרחוב הצעירים על ידי סטודנטים למשפטים מהקליניקה למשפט ורווחה באוניברסיטת תל-אביב, כמו גם להביא משהו מעולמם המורכב של הצעירים הללו ושל מרכז "עלם". התמקדתי בפן האישי של המפגש הבלתי אמצעי בין הסטודנטים ללקוחותיהם במרכז, וניסיתי לעמוד על המורכבות והייחוד של המפגש הזה באמצעות בחינתו בפרספקטיבה של מושג החסד החילוני. לסיכום, אני מבקשת לחדד את הדברים מתוך התייחסות לפרספקטיבות נוספות שעשויות להיות רלוונטיות בהקשרנו, ומתוך כך לומר כמה דברים על עריכת-דין חברתית בין צדק לחסד.

תחילה, לא למותר לחזור ולהבהיר כי רעיון הצדק מונח בבסיס המאמר כהנחת יסוד – קרי: ההכרה בזכויותיהן של אוכלוסיות מוחלשות, ואוכלוסיית דרי-הרחוב בכללן, והתפיסה לפיה ההגנה הנאותה על זכויות אלו איננה צריכה להיות תלויה ברצונם הטוב של עורכי-דין חברתיים וגופים וולונטריים אחרים, אלא צריכה להיות מוסדרת ולהיאכף כראוי על-ידי המדינה. ואולם בהיעדר הגנה ראויה שכזו, קיים צורך ממשי בסיוע של גופים משפטיים וולונטריים כדוגמת

הקליניקה לדרי-רחוב. בהקשר זה, ולאור האמור לעיל על אודות המפגש של הסטודנטים מהקליניקה עם דרי-רחוב, אני מבקשת לעמוד על הפוטנציאל הטמון במפגש בין עורך-הדין לבין לקוחות מוחלשים כאשר הם – פוטנציאל למפגש אנושי מעשיר עבור שני הצדדים, ואפילו בעיקר עבור עורכי-הדין. רבות נכתב על היחסים בין עורכי-דין חברתיים ללקוחותיהם מבחינת השלכותיהם על לקוחות מוחלשים, בעיקר במונחים של "העצמה"¹⁴; אך הדגש כאן הוא כאמור על הקשר האישי ביניהם, העשוי להרחיק לכת יותר מאשר העצמה גרידא. כשם שהעשייה הקלינית של הסטודנטים עשויה להוות כר למפגש אנושי של חסד חילוני, כך גם עריכת-דין חברתית ככלל. אמנם, על פניו קיימים הבדלים משמעותיים בין העבודה בקליניקה לבין עריכת-דין חברתית בכל הנוגע לדפוסי העסקה, מחויבות ארגונית, היררכיה מול הלקוחות ואף אופקי קריירה; אך לענייננו ההבדלים ביניהן אינם מהותיים. הסטודנטים נותנים ללקוחותיהם שירות משפטי תוך כפיפות לכללי האתיקה המקצועית של עורכי-הדין (גם אם מאחורי הקלעים נתמך השירות הזה על ידי המנחים הקליניים), והסטודנטים אף נתפסים כ'עורכדינים' בעיני דרי-רחוב (למרות שמעמדם המדויק של הסטודנטים מוסבר ללקוחות). במובן זה מתקיימים גם כאן היחסים ההיררכיים שבין עורך-דין ללקוחו. בנוסף, למרות ההבדלים מבחינת דפוסי העסקה ואופקי הקריירה, הרי בעיקרו של דבר פועלים הסטודנטים במסגרת שנת פעילותם בקליניקה כעורכי-דין המחויבים למטרה וללקוחות אותם הם מייצגים. במקרים הספורים שבהם אין הסטודנטים מודעים למחויבות הזו, אזי תפקידה של המנחה הקלינית להבהיר להם את הדבר ולגרום להם לפעול כ"עורכי-דין אמתיים"¹⁵. עם זאת, האם אכן מהווה עבודת הסטודנטים במרכז עריכת-דין חברתית, או שמא הינה – או צריכה להיות – יותר בגדר עבודה סוציאלית? אם נקבל את החלופה השנייה, ניסוג בכך מתיאור עריכת-הדין החברתית שהצעתי כאן, ואולי אף נטיל ספק בלגיטימיות – ולמצער בהערכת היעילות – של עבודת הקליניקה במרכז. אכן, לא אחת העלו הסטודנטים שהשתתפו בפרויקט תהיות לגבי סוגיה זו, ואחת מהן אף עסקה בנושא בעבודה המסכמת שלה בקליניקה.¹⁶ מתבקש לבחון סוגיה זו בראי תורת המשפט הטיפולי (Therapeutic Jurisprudence) (להלן: "תמ"ט"). זוהי גישה בינתחומית שפותחה בשנות ה-80 מתוך הכרה בכוחו החברתי הרב של המשפט ובהשפעותיו (לרבות הרגשיות והחוויות) על בני האדם שהם צדדים להליכים שיפוטיים, ואשר טענה כי שומה על המשפט להתחשב בהשפעות הללו. לפי התמ"ט יש להרחיב את טווח הערכים והשיקולים המנחים את המשפט, ולאמץ ערכים וכלים מתחום מדעי ההתנהגות כדי לקדם מטרות טיפוליות ולהציע דרכים למניעת סכסוכים עתידיים; זאת, מתוך התבוננות רחבה בנמעני המשפט ובמפגש האנושי בין השופטים, עורכי-הדין והלקוחות.¹⁷

אכן, יש קרבה ניכרת בין הערכים המנחים עובדים סוציאליים לאלו שבבסיס עריכת-הדין החברתית (קידום רווחת האוכלוסייה, תוך דגש על צורכיהן של אוכלוסיות מוחלשות), וכן דמיון ביחסי העוסקים בשני התחומים הללו כלפי לקוחותיהם מבחינת כללי האתיקה החלים עליהם (נאמנות לטובת הלקוח, חיסיון וכיוצא באלו).¹⁸ אני סבורה כי ראוי שעריכת-דין חברתית העוסקת בטיפול בלקוחות פרטניים תאמץ את עקרונות התמ"ט, וכי חינוך משפטי קליני ראוי לשמו צריך לנסות לפתח בסטודנטים את הרגישויות שבהן היא דנה.¹⁹ זאת ועוד, קיימת קרבה מושגית בין עקרונות התמ"ט לאלו של החסד החילוני: בבסיס התמ"ט עומדות אתיקת-דאגה (ethics of care) ותפיסת עולם קישורית (relational worldview), לפיהן האדם נתפס כחלק ממארג אנושי רחב יותר (ולא כיצור נבדל ואוטונומי), ובהתאמה לכך נתפס המוסר כדאגה ומחויבות לרווחת הזולת (בהקשר התמ"ט: לרווחה הפסיכולוגית של הלקוח לא פחות מאשר לזכויות ולאינטרסים

המשפטיים שלו); תפיסת העולם הקישורית ואתיקת הדאגה קרובות ברוחן לאתיקת-הנדיבות והמפגש האישי המהווים את החסד החילוני שתואר לעיל.²⁰ ואולם, יש שני הבדלים עיקריים בין התמ"ט לחסד החילוני. ראשית, התמ"ט מתמקד ברווחת הלקוחות, בעוד שמודל החסד החילוני באמצעותו הצעתי לבחון את יחסי הסטודנטים ודרי-הרחוב בפרויקט מתמקד במשמעות המפגש עבור שני הצדדים, ואפילו יותר עבור עורכי-הדין ("המזמינים"). שנית, חסד החילוני, בניגוד לתמ"ט, עיקר הדגש מושם על השלכותיו האישיות של המפגש בין הצדדים, בעוד הסיוע המשפטי נתפס רק כמצע וכמסגרת למפגש הזה.

בהמשך לכך, יש לציין כי התפיסה של יחסי עורך-דין חברתי ולקוח אותה הצגתי כאן מנוגדת לתפיסה רווחת של המקצוע המשפטי כקר ומנוכר.²¹ בהקשר זה ראוי לבחון טענה מרחיקת לכת אשר הביעה סטודנטית, בדבר הניכור הכרוך בלימודי המשפט ובעצם העיסוק המשפטי. סטודנטית זו עבדה בפרויקט כמשפטנית במשך שנה ולאחר מכן המשיכה להתנדב בדירת המעבר למשך כמעט שנתיים כמתנדבת רגילה (פעם בשבוע, במשך כ-6-7 שעות, היא עסקה בהגשת מזון, בשיחות ייעוץ, בקניית מצרכים, ובעיקר בבילוי משותף עם דרי-הרחוב המשתקמים). בתשובתה לשאלון כתבה הסטודנטית:

"החוויה המשמעותית ביותר, וזו שנדמה שגרמה לי להמשיך להתנדב בפרויקט שלא במתן שירות משפטי, הייתה דווקא עם אותם דרי-רחוב שהקשר עמם לא נסוב על אודות ענייניהם המשפטיים. מתוך ניסיוני, תיווך המשפט 'הרחיק' את הקשר הבינאישי ככל שזה התפתח עם הלקוחות/מטופלים (כמשפטן נעשה שימוש בטרמינולוגיה של 'לקוחות'; כמתנדב מן המניין [ב'מטופלים']). דווקא במקרים בהם לא היה מדובר במתן סיוע משפטי – ולכן אופי הסיוע נותר ערטילאי מה, גבולותיו פחות ברורים – הרגשתי שלנוכחותי תרומה רבה יותר. אולי הדבר נובע מכך שבמגע עם אוכלוסיית דרי-הרחוב, לעתים נדמה שהסיוע המשמעותי ביותר שניתן להעניק לדרי-רחוב הוא עצם הקשר הבלתי אמצעי עמם, הקרוב, החברי שנעדר מחיי היומיום שלהם (במהלכם, כפי שהם מתארים זאת, הם שקופים לחלוטין לכל עובר ושבו). מצאתי, שקשר כזה אינו מתקיים, באופן אינהרנטי, מקום בו מדובר ביחסי עורך-דין-לקוח. יחסים שנותרים במובן מסוים מוגדרים יותר, פורמאליים יותר, מוכוונים באופן רציף אל תכליות החיצוניות לשיחה הבינאישית (השגת עובדות, גיבוש עילות) ומשכך אינטימיים פחות. (צריך לשים לב שאני משווה יחסים אלו ליחסי מתנדב-דר-רחוב ובהקשר זה, 'מתנדב' אינו נמצא גם בעמדת 'מטפל' ולכן הגבולות המוטלים על עמדת המטפל אף הם אינם חלים באופן ישיר ומלא)".

לכאורה, מעידים דברים אלה על קוצר ידו של המשפטן לקיים יחס חסד עם דרי-הרחוב, ועל נחיתותו הניכרת ביחס למתנדב באספקט של יצירת קשר אנושי, שדווקא הוא משמעותי כל כך לדרי-הרחוב. ניתן לומר שאי אפשר להקיש מעדות יחידה על הכלל, אבל אמירה זו פשטנית וטריוויאלית מדי בעיניי. אני מבקשת לטעון יותר מכך – ששומה על עורך-דין חברתי המטפל באוכלוסיות מוחלשות להכיר, כפי שלמדה אחת הסטודנטיות, בכך ש"הבעיה המשפטית של הלקוח לא יכולה ללכת לחוד מהסיפור האישי של הלקוח [...] לפעמים הפרטים הקטנים מאוד מסייעים הן בטיפול בבעיה המשפטית והן בהתנהלות מול הלקוח"; וכיוון ש"כל סיפור, אפילו אם אינו במסגרת טיפול משפטי הינו אישי ונוגע ללב", כפי שחוותה אחרת, הרי המרחק מענייני המשפט אל ענייני הלב אינו רחוק כלל ועיקר. "התכליות החיצוניות" המשפטיות אכן קיימות בכל יחסי עורך-דין-לקוח; אבל הן רחוקות מלמצות את הקשר הזה; מה גם שבמסגרת הפרויקט חוו

הסטודנטים פעמים רבות מפגשים אישיים עם דרי-רחוב שהתכליות המשפטיות היוו אך תואנה דחוקה לקיומם. זאת ועוד, יש לזכור שהחסד החילוני הוגדר כמשתרע על פני רצף רחב של מפגשים אנושיים שמשכם, מידת הקרבה בין הצדדים להם ומאפיינים נוספים שלהם עשויים להשתנות. אין ספק שיחסי המתנדבים עם דרי-הרחוב נופלים לגדר החסד החילוני, ולרוב מתאפיינים בקרבה ובאינטנסיביות רבות יותר מיחסי הסטודנטים עמם (בין היתר משום שהמתנדבים מבלים זמן ניכר יותר בחברת דרי-הרחוב מאשר הסטודנטים); אך אין בכך כדי להוציא את יחסי האחרונים עם דרי-הרחוב מגדר החסד ולשלול את כוחו הרב של המפגש ביניהם מן הבחינה האישית. דברי הסטודנטים על חוויותיהם בפרויקט מעידים על כך כאלף עדים.

אני מבקשת לחתום בנימה אישית. במהלך ארבע השנים בהן הנחיתי סטודנטים למשפטים בפרויקט נחשפתי בעיקר לחוויות שלהם מהעבודה במרכז, ועל החוויות הללו, כמו גם על העבודה המשפטית שלשמה באנו למרכז, נהגנו לשוחח באופן שוטף. סברתי שאני מכירה היטב את תחושותיהם ואת התהליך שעברו במרכז מדי שנה. למרות זאת, התשובות שקיבלתי לשאלונים הפתיעו וריגשו אותי. ידעתי שרבים מהם חוו שינוי, שלא מעטים נקשרו למרכז ולחלק מהלקוחות בהם טיפלו. אך עד לעריכת הסקר הזה לא התקבלה תמונה כה עשירה ועמוקה, ולא נחשפה העובדה שכל הסטודנטים הציגו עמדה כמעט-אחידה: המפגש עם דרי-הרחוב, במסגרת של נדיבות ופתוחות, היה רב עוצמה וחולל בהם שינוי חיובי ואפילו עמוק, שינוי שנותר חרות בחלקם גם שנים לא מעטות אחרי שסיימו את עבודתם בפרויקט ופנו לדרכם.

אני מוצאת בכך ראייה לדבר מה חשוב, שכמעט ואין מדברים בו, ואף על פי כן – מניסיוני שלי ומהיכרותי עם עורכי-דין חברתיים רבים – הוא מהווה את אחד הטעמים העיקריים לעסוק בתחום זה, שהינו קשה ולא אחת מתסכל: כוחו של המפגש האישי בין עורכי-הדין ללקוחותיהם. כאמור, רבות נכתב על משמעות המפגש הזה עבור הלקוח המוחלש ועל "העצמתו"; ואכן, מעדויות אנשי הצוות ומהתרחשויות הסטודנטים והמנחים הקליניים במהלך שנות קיומו של הפרויקט, עולה שרבים מהלקוחות (בעיקר אלו מהם שהגיעו לשלבי שיקום מתקדמים) חוו רבות מהתוצאות שמציע החסד החילוני לנענים לו, ולא רק בזכות הסיוע המשפטי גרידא שקיבלו מהקליניקה. אבל אני ביקשתי להתמקד דווקא בנקודת מבטו של עורך-הדין ובמה שמפגש כזה עשוי לתרום לחייו שלו; ועוד יותר מכך, כאשר "עורך-הדין" הוא סטודנט החווה מפגש כזה במסגרת חינוך משפטי קליני, ולומד עד כמה "הנתינה היא מתגמלת" (בלשונה של אחת הסטודנטיות). מתוך כך, ודווקא בגלל הקיצוניות של הקשיים וההצלחות בעבודה עם דרי-הרחוב ב"עלם", אני סבורה שהפרויקט הזה מזכיר כמה אמיתות נושנות על כוחם של מפגש בלתי-אמצעי עם הזולת ושל חסד ואהבת אדם להאיר ולהעשיר את חיינו, ומעיד על האפשרות למצוא את כל אלו בעריכת-דין חברתית.

הערות

אני מודה לעורכת-דין עינת אלבין ולמנהלו לשעבר של פרויקט "מישהו לרוץ איתו", דוד ברג, שקראו גרסה מוקדמת של המאמר והעירו עליה; לאנשי המרכז והסטודנטים שהשתתפו בפרויקט, אשר הקדישו זמן ומחשבה כדי להשיב על השאלונים שעל בסיסם נכתב המאמר, ובעיקר לעורכות-הדין שירה גילת ויפעת לביא על כמה תובנות המופיעות בו; לפרופסור סטיב וייזנר על ההפניה למאמריו בנושא; ולמנהל הראשון של המרכז ומייסדו, ששי שאבי, שחזר ואמר לי ש"את חייבת לכתוב על זה." תודה מיוחדת לכל הסטודנטים, אנשי המרכז ודרי-הרחוב שעמם עבדתי במשך השנים במסגרת הפרויקט, ששימשו מקור השראה למאמר זה ודוגמה מתמדת לחסדים חילוניים.

- 1 המונח "דרי-רחוב" הוא בעייתי מבחינות רבות, ומן הראוי להמירו במונח "חסר בית" שהוא רחב יותר והולם את מציאות חייה המורכבת של אוכלוסייה זו, כמפורט בנייר עמדה מטעם הקליניקה והאגודה לזכויות האזרח בישראל (בחסות מרכז מינרבה לזכויות אדם באוניברסיטת תל-אביב): **אין כתובת – הפרת זכויות האדם של חסרי הבית בישראל: תמונת מצב והצעה לגיבוש מדיניות חדשה** (מאי 2009) (<http://goo.gl/mTg5d>). עם זאת, כיוון שהמונח "דרי-רחוב" מקובל כיום בכלל, ובקרב אנשי המרכז בפרט, בחרתי להשתמש בו במאמר זה.
- 2 החל משנת תש"ע עבר פרויקט הסיוע המשפטי במרכז-היום לקליניקה לשינוי חברתי-סביבתי במרכז האקדמי למשפט ולעסקים, בהנחיית עורך-הדין ערן ציין; עקב כך השתנו במידה מסוימת ההיקף והאופי של העבודה המשפטית במרכז. מאמר זה עוסק רק בעבודת הקליניקה למשפט ורווחה. עם זאת, היות שחלק ניכר ממאפייני העבודה במרכז נותר בעינו, מובאים הדברים כאן בלשון הווה.
- 3 להרחבה על הפרויקט ראו באתר עמותת "עלם" – <http://goo.gl/O7APT>. ראו גם מחקר שערכו גיורא רהב ורונית חיימוב מבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת תל-אביב על פעולת המרכז (<http://goo.gl/1J9rQ>).
- 4 לצד אלו ישנה קבוצה שלישית של "פאנקיסטים" – צעירים אנרכיסטים השוהים ברחוב מטעמים אידיאולוגיים. לפאנקיסטים יש מאפיינים ייחודיים להם: הם מגובשים כקבוצה, ולרוב רהוטים ואסרטיביים מאוד. בדרך כלל הם אינם נזקקים לשירותי הקליניקה, ובמקרים המועטים שבהם הם פונים לסיוע, יחסיהם עם הסטודנטים הם כאל לקוחות הפונים לעורכי-דין מן השורה. הם יודעים להוקיר תודה, אבל מאוד מרוכזים בעצמם ורואים בקליניקה רק משאב העומד לרשותם שבו הם עושים שימוש ענייני בעת הצורך. לפיכך קשה לדבר על מפגש ממשי עמם, ולא אתיחס אליהם כאן.
- 5 במהלך השנים שימשו כמנחים קליניים בפרויקט עורכי-הדין עינת אלבין (שיזמה אותו ופעלה בו בשנותיו הראשונות), תמי אלמוגי-שולמן, איתי סבירסקי והכותבת.
- 6 הציטוטים מתוך התשובות לשאלונים אותם מילאו הסטודנטים והצוות יובאו כאן ללא ציון שמותיהם, למעט במקרים בהם התבקשה וניתנה רשותם של הנוגעים בדבר. ההדגשות והתוספות (בסוגריים מרובעות) בגוף הציטוטים הן שלי. במקומות בהם צוינו שמות לקוחות הם הושטמו, כדי לשמור על פרטיותם.
- 7 דנה פריבך-חפץ **חסד חילוני** (2009).
- 8 על אף שלא כל בני האדם שווים בכישרונותיהם, במשאביהם, בכוחותיהם וכיוצא באלה – הרי שיש שוויון עקרוני ביניהם, כיצורים סופיים ומוגבלים אך גם בעלי כוחות וחירויות; זאת, כאמור, בניגוד לעליונות העקרונית של האל על האדם, על כל אדם, בתפיסה הנוצרית של החסד.
- 9 בפני הסטודנטים הוצגו עשר שאלות: מתי השתתפו בפרויקט; האם בחרו בו כעדיפות ראשונה; ציפיותיהם בתחילת השנה (מקצועית וחוויתית); קיומם ותועלתם של מפגשי ההכנה; העבודה עם הצוות; מהות הטיפול המשפטי ומה למדו ממנו; האספקט החווייתי; תחושתם בתום הפרויקט; פרספקטיבה על הפרויקט בדיעבד; וכן הזמנה פתוחה להערות בכל נושא. בפני הצוות הוצגו שאלות מקבילות, שהתייחסו בעיקר לחוויה של דרי-רחוב כפי שנקלטה על ידי אנשי הצוות המלווים אותם.
- 10 דויד גרוסמן **מישהו לרוץ איתו** (2000).
- 11 היה מקרה שבו חששה סטודנטית מהידבקות במחלה עקב מזרק נגוע או מסיבה אחרת; הרצאת הסבר בנושא, שניתנה על ידי רופאה מתנדבת במרכז, הרגיעה את החששות הללו. סטודנטית אחרת העידה ש"לגבי הפאנקיסטים – אני חששתי מהם יותר. הם היו אלימים ובוטים יותר ולכן היה לי קשה יותר לתקשר איתם". לעתים לקוח מסוים עורר חששות ספציפיים מוגברים (למשל מקרה של חולה נפש שסטודנטית חשה מאוימת בחברתו) – במקרים כאלו גובשו פתרונות קונקרטיים בשיתוף פעולה בין הסטודנטים המטפלים, המנחה הקליני וצוות המרכז, לשביעות רצון הסטודנטים. בכל המקרים ייחסו המנחים הקליניים חשיבות רבה לתחושת הביטחון של הסטודנטים.

12 ובהמשך:

"זרה פחות היא אוכלוסיית דירת המעבר, זרה יותר היא אוכלוסיית הפאנקיסטים וזרה עוד יותר היא האוכלוסייה שמגיעה הישר מהרחוב, מסוממים קשים, חולים וכו'. אף שיש לציין מאידך, שלעתים העובדה שהאוכלוסייה הייתה זרה פחות אפשרה דיאלוג קל יותר, ולכן לעתים גם משמעותי יותר, במובן זה שהתאפשרה הבנה עמוקה יותר של האדם היושב מולי".

13 בהקשר זה מעניין לציין כי בקרב דרי-הרחוב ודרי-רחוב לשעבר, בעיקר אלו מהם שנגמלו מהתמכרות, רווח השיח של "תכנית 12 הצעדים" לגמילה מהתמכרויות. 12 הצעדים של התכנית (בנוסח המקורי המתניחס לאלכוהוליום) הם:

"(1) הודינו שאנו חסרי אונים מול האלכוהול, שאבדה לנו השליטה על חיינו; (2) הגענו לאמונה שכוח גדול מאיתנו יכול להחזיר את שפיות דעתנו; (3) החלטנו למסור את רצוננו ואת חיינו להשגחת אלוהים כפי שאנו מבינים אותו; (4) עשינו חשבון נפש מוסרי, נוקב וחסר פחד; (5) התוודינו בפני אלוהים, עצמנו ואדם נוסף על טבעם המדויק של פגמינו; (6) היינו נכונים לחלוטין שאלוהים ישחרר אותנו מפגמים אלה באופיינו; (7) ביקשנוהו בענווה שישחרר אותנו מחסרונותינו; (8) עשינו רשימת כל האנשים שבהם פגענו והיינו נכונים לכפר על כל מעשינו בפניהם; (9) כיפרנו על מעשינו במישורין בכל מקום שהדבר ניתן, פרט למקרים שבהם מעשה זה היה פוגע בהם או באחרים; (10) המשכנו בחשבון הנפש וכאשר שגינו, הודינו בכך מיד; (11) חיפשנו בדרך של תפילה והרהורים לשפר את הקשר ההכרתי עם אלוהים, כפי שאנו מבינים אותו, כשאנו מתפללים רק לדעת את רצונו מאיתנו ומבקשים את הכוח לבצע זאת; (12) משעברה עלינו התעוררות רוחנית כתוצאה מצעדים אלה, ניסינו לשאת בשורה זו לאלכוהוליסטים וליישם עקרונות אלה בכל תחומי חיינו" [ההדגשה שלי – ד' פ'].

שלושה מרכיבים רוחניים בולטים בתכנית: נכונות, פתיחות וכנות. ברכיבים אלה, ובמרכזיות שהיא מקנה לקשר הבין-אישי, קרובה "תכנית 12 הצעדים" למושג החסד החילוני – אם כי היא שונה ממנו מאוד במובנים אחרים.

14 ראו למשל: מימי אייזנשטדט וגיא ומונדלק "העצמה במשפט: מבוא" **העצמה במשפט** (משפט, חברה ותרבות, מימי אייזנשטדט וגיא ומונדלק עורכים, 2008).

15 אשר למחויבות הארגונית, הרי גם אם נניח שמחויבותם של עורכי-דין חברתיים העובדים בארגונים לערכי הארגון היא עזה יותר ממחויבותם של הסטודנטים לתפיסת העולם ולסדר-היום של הקליניקה (ונתעלם מקונפליקטים בין מחויבות אישיות וארגונית אצל הראשונים), הרי מחויבותם של הסטודנטים ל"ארגון" הקליני שבמסגרתו הם פועלים מחוזקת על ידי זו של מנחי הקליניקה ומתגברת ככל שהם נעשים מעורבים בעבודה ודנים בה בשעורים התיאורטיים. כך שבסופו של דבר – מהיכרותי האישית עם שני סוגי המחויבות הללו – איני רואה הבדל מהותי בין הסטודנטים לעורכי-הדין החברתיים גם בעניין זה.

16 יפעת לביא, בעבודה שכותרתה: "עבודתנו כ'עורך-דינים' במרכז 'מישהו לרוץ איתו': עריכת-דין או עבודה סוציאלית?" (הוגשה ביום 9.10.2008 למנחה האקדמי של הקליניקה דאז, פרופ' גיא מונדלק). יפעת העידה בעבודתה כי "לעתים קרובות הייתה תחושה שלקוחותינו יותר מאשר הם צריכים עזרה משפטית, הם צמאים לשיחה אנושית יומיומית [...], ואם עזרה מקצועית כלשהי אז עובד סוציאלי ופסיכולוג הם אנשי מקצוע שיוכלו לקדם אותם הרבה יותר לקראת השתלבותם במערך החברתי הנורמטיבי מאשר עורך-הדין"; ומשכך, שאלה "האם התחושה שמקומנו כמשפטנים שם הוא קטן ולא מועיל היא תחושה מוצדקת, או שמא יש אפשרויות אחרות להסתכל על המקצוע המשפטי". אני מודה ליפעת על רשותה לצטט כאן מעבודתה, ולהלן אצער במידה מסוימת בעקבות הדיון שלה בתמ"ט בהקשר זה. יצוין, כי העבודה הקלינית של יפעת ובן-זוגה במרכז נעשו בהנחייתי.

17 Dennis P. Stolle, David Wexler & Bruce J. Winick, *PRACTICING THERAPEUTIC JURISPRUDENCE: LAW AS A HELPING PROFESSION* (2000). תורת המשפט הטיפולית החלה להשפיע גם על החינוך המשפטי, בעיקר זה הקליני, ראו Bruce J. Winick, *Therapeutic Jurisprudence and Clinical Legal Education and Skills Training*, 17 ST. THOMAS L. REV. 429 (2005).

- 18 בהסתמך על הקוד האתי האמריקאי לעובדים סוציאליים: NATIONAL ASSOCIATION OF SOCIAL WORKERS, CODE OF ETHICS (1999) (<http://goo.gl/3osNM>). בחוק הישראלי יש הוראות מקבילות – סעיף 1 לחוק העובדים הסוציאליים, התשנ"ו-1996 מגדיר את שתי מטרות החוק: "(1) קידום רווחת הפרט והחברה בישראל תוך שמירה על כבוד האדם ועקרון השוויון"; "(2) שמירה על רמה מקצועית והתנהגות הולמת של העוסקים במקצוע העבודה הסוציאלית"; תקנות העובדים הסוציאליים (כללי אתיקה מקצועית), התשנ"ט-1999 קובעות את החובות האתיות המוטלות על עובדים סוציאליים, ובכללן שמירה על כבוד הלקוח וכבוד המקצוע, איסור ניגוד עניינים, חובת חיסיון, ואיסור קבלת תמורה מלקוח מלבד משכורת או שכר טרחה. יתרה מזו: במרכז "עלם", כאמור, מתקיים שיתוף פעולה בין משפטנים לעובדים סוציאליים בטיפול בלקוחות; ייתכן שזו דרך שונה להשיג את המטרות אליהן חותרת התמ"ט: לא הרחבת דרכי פעולתו של עורך-הדין, אלא שיתוף פעולה בין אנשי מקצוע שונים.
- 19 כפי שסיכמו ג'ין אייקן וסטיב ויזנר (בהקשר של פעולת תוכניות לחינוך משפטי קליני), "עריכת-דין חברתית היא בגדר משפטנות, ואפילו משפטנות מורכבת במיוחד, ועם זאת ראוי כי בוגרי קליניקות יכירו בגאווה בכך ש'משפט הוא עבודה סוציאלית [חברתית]". ראו: Jane Aiken & Steve Wizner, *Law as Social Work*, 11 WASH. U. J. L. & POL'Y 63, 82 (2003).
- 20 החסד החילוני מבוסס על תפיסת האדם של הנאורות הקאנטיאנית מחד גיסא, והאקזיסטנציאליזם של היידגר וסארטר מאידך גיסא, שכולם מניחים אדם אוטונומי – ובהתאמה, החסד החילוני נתפס כפרי בחירה אישית של אדם כזה ביחסי חסד עם הזולת כדרך של מימוש עצמי; אך בתפיסות עולם קישוריות, שבהן האדם מוגדר באמצעות יחסיו עם הזולת, החסד הזה רלוונטי שבעתים. אשר לאתיקת הראגה – אף שהאוריינטציה של החסד החילוני היא אקזיסטנציאליסטית בעיקרה, הרי משעה שבחר אדם בדרך החסד החילוני צפויה התנהגותו כלפי הזולת להתבטא, בפועל, באופן דומה עד מאוד להתנהגות המורכבת ע"י אתיקת דאגה.
- 21 יפעת לביא התייחסה לכך, וטענה כי לימודי המשפט (למעט הקליניקות) לוקים בניכור כזה, ולכן אינם מחנכים למעורבות חברתית. בלשונה:
- "הניכור בלימודי המשפטים הוא הכישלון הגדול שלהם. אם היו מלמדים משפטים כפי שמלמדים עבודה סוציאלית היה אפשר לקדם עניין אינטלקטואלי בתפיסות צדק מתוך להט למוסר. אצל עובדים סוציאליים יש מוטיבציה להיקון ושינוי, בעוד בבתי ספר למשפטים מעודדים ניתוק מהרגש ופיתוח יכולת של קור רוח כלפי הלקוח והצדדים האחרים. בעוד בלימודים של עבודה סוציאלית יש דגש על עבודה מעשית בשטח, כך שכל תלמיד מפתח לו תפיסת עולם ערכית, מוסרית, רגשית, בלימודי משפטים הסטודנטים לרוב יושבים בכיתות מנותקים מהמרקם החברתי בו הם חיים (פרט לתוכניות הקליניות)".